

В. Г. Сербей

«Українське питання» в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття

1914 р. в одній з тодішніх найбільших імперій світу — Російській — з'явилася книга «Украинский вопрос». Її підготували співробітники на той час єдиного на всю цю колосальну державу українознавчого журналу «Украинская жизнь». Цей російськомовний місячник хоч і видавався у Москві, але був добре знаний і в Україні. Прогресивну українську і російську громадськість «Украинская жизнь» привертала своєю помірковано-демократичною позицією у висвітленні як минулого, так і сучасного України.

Популярність журналові надавали й високоавторитетні імена його авторів з видатних учених: істориків Михайла Грушевського, Оresta Левицького, Івана Луцицького, В'ячеслава Липинського, Миколи Василенка, Дмитра Дорошенка, філологів Агатангела Кримського і Миколи Сумцова, літературознавця Сергія Єфремова, археолога Миколи Біляшівського, антрополога Федора Вовка (Волкова), соціологів Богдана Кістяківського, Миколи Порша, Олександра Русова; талановитого публіциста Дмитра Донцова; педагогів — просвітників — Софії Русової і Степана Сірополка; засновника кооперативного руху в Україні — Миколи Левитського. В «Украинской жизни» друкувалися й передові діячі братніх культур: російської — лінгвіст-академік Федір Корш, мистецтвознавець Анатолій Луначарський, письменник — Максим Горький; єврейської — журналіст Володимир Жаботинський.

Всебічним знавцем «українського питання» був й редактор журналу, активний громадський діяч у тодішньому українському національному русі Симон Петлюра. 1917 р., коли він уже в Києві займався військовою справою, організуючи Збройні сили Української Народної Республіки, у Москві вийшло у світ третє видання збірника «Украинский вопрос». Це був прямий відгук на суспільно-політичні події дня, пов'язані: 1914 р. — з початком першої світової війни; 1917 р. — з початком Української національно-демократичної революції, яку імппульсувала Лютнева демократична революція у Російській імперії.

«Українське питання» перебувало у центрі названих історичних катаклізмів: війни і революцій. Шлях до його насильницького розв'язання «возз'єднанням» усіх українських земель під владою Російської імперії здавався найзручнішим для правлячої Романовської монархії, що ув'язалася у світову криваву бойню. Мабуть, доречним буде пригадати (не торкаючись їх суб'єктивно-політичних спонукальних причин у автора) нищівно критичні публічні висловлювання лідера російських більшовиків Володимира Леніна 1915 — 1916 рр. щодо «високої мети «возз'єднання»: «Царизм веде війну для загарбання Галичини і остаточного придушення свободи українців...», «Росія воює за Галичину, володіти якою їй треба особливо для задушення українського народу (крім Галичини у цього народу немає і бути не може куточка свободи, порівняної звичайно)»¹.

Та «українське питання» в своїй об'єктивно-історичній сутності насправді було розв'язане не війною, а лютнево-березневими революційними подіями 1917 р. в Росії і Україні. «Звідси, — писав один із лідерів Української національно-демократичної революції Володимир Винниченко, — починається героїчний, дивний, захоплюючий період пробудження нації, яка була зтерта з географічних мап, з підручників історії, з літератури всього світу, навіть з власної свідомості»². Власне, тут художньо-образно визна-

чена суть «українського питання», яка полягала у приниженому становищі українського народу в усіх сторонах життя його під владою Російської імперії.

Весь цей період влучно назвав «пропащим часом» для України видатний український мислитель XIX ст. Михайло Драгоманов³. А його наступник у керуванні українським національним рухом початку XX ст. Михайло Грушевський вважав за потрібне виступити фактичним популяризатором концепції «пропащего часу», коли у дні революційного піднесення в Україні початку 1917 р., друкованим словом розповідаючи, «звідки пішло українство і до чого воно йде», чітко зазначив: «З того часу, як московський цар згодився прийняти Україну під свою руку (восени 1653 р.), українське політичне життя оберталось коло відносин до Москви. Українське життя вступило в період «українського питання» щодо Московсько-Російської держави і в нім зіставалося до останньої революції»⁴.

Взагалі для публічного роз'яснення «українського питання» з демократичних позицій, мабуть, нікто більше не зробив у Російській імперії, як М. Грушевський. Майже весь його величезний публіцистичний творчий доробок перших десятиріч XX ст. так чи інакше, спеціально чи побіжно стосується цього питання. Характеризуючи на сторінках журналу «Украинская жизнь» публіцистичну діяльність Грушевського, його соратник в українському національному русі Сергій Єфремов зазначив: «Якою б не була величезною заслуга вченого історика, який вперше правдивим світлом освітив наше минуле, але не меншою є й заслуга громадянина, що осягає сьогочасне на шляхах до майбутнього»⁵.

У Грушевського в його рішучій зміні пріоритетів творчої діяльності від наукової, адресованої не тільки сучасникам, а й нащадкам, до публіцистичної, в основному пов'язаної з громадськими запитами сьогодення, визначальну роль відіграла перша демократична революція в Російській імперії 1905 — 1907 рр. Таким же видатним загалом було її історичне значення у процесі українського національного відродження. «Преса, «Просвіти», кафебри, Наукове Товариство і публічні лекції — оце ті реальні здобутки українського суспільства, що випали на нашу долю серед загальних здобутків на полі громадського життя Росії з епохального 1905 року»⁶, — підсумував у грудні 1907 р. позитивні результати революції для українства Дмитро Дорошенко.

Найпліднішими за суспільно-політичною значимістю його публіцистичного доробку виявилися й для Грушевського 1905 — 1907 рр. Власне, з цього часу і значною мірою саме завдяки ініціативі Грушевського «українське питання» стає відкрито у пресі предметом жвавого зацікавленого обговорення представниками усіх суспільно-політичних течій української і російської освіченої громадськості. Крім сотень публікацій газетних і журнальних статей, окремими виданнями виходять у світ публіцистичні твори Грушевського, які своїм змістом, принциповою постановкою актуальних проблем суспільно-політичного і культурного життя українського народу переросли рівень звичайних «злободенек» і назавжди залишилися невмирущими пам'ятками публіцистичної думки України початку XX ст.

В самій столиці Російської імперії — Санкт-Петербурзі, де у період революції 1905 р. Грушевський займається активною політичною діяльністю у створеному з його ж ініціативи припарламентському українському клубі, він одну за одною випускає у світ свої блискуче написані публіцистичні брошури. Вони нещадно викривають колонізаторську політику царизму, таврують її адміністративних та ідеологічних провідників. Грушевський 1907 р. у брошурі «Единство или распадение России?»⁷ ущипливо висміяв вихованих на казенних підручниках «патріотів своєї вітчизни», які з гордістю вказують на те, що машина ця становить шосту частину всієї суші... але забули пояснити, яку користь мають від задоволення належати до цього «колоса» народи і землі, що входять до його складу? Чому ця «перша держава у світі» є разом з тим найбільшою, найнеосвіченішою,

найневлаштованішою державою з усіх «цивілізованих країн», до яких зараховувалася Росія? ⁷⁻⁸

В брошурі «Украинство в России, его запросы и нужды» Грушевський наголошує на тому, що й сама Росія не зможе стати на шлях демократичного розвитку без розкріпачення усіх нею поневолених народів, у тому числі й українського: «...Позбавлена умов правильного розвитку і самовизначення Україна залишиться важким каменем біля ніг майбутньої Росії». Ось чому: «Одним з найважливіших і жагучих питань, одним з найграндіозніших і вдячних завдань, які має розв'язати Росія, що визволяється, є, безумовно, питання українське» ⁹.

Нарешті, серед тогочасних брошур Грушевського є й така, яка спеціально присвячена аналізу «українського питання» у контексті історичного минулого і сучасного Російської імперії. Брошура й називається «Украинский вопрос». Першорядну вагу цього питання автор обґрунтував тим, що, по-перше, йшлося про чисельно найбільшу «серед недержавних народностей Росії» і, по-друге, що «із загального числа українців (близько 34 мільйонів) у межах Росії живе приблизно близько 85 %, і завдяки цьому розв'язання українського питання в Росії має надзвичайно важливе значення для української народності взагалі» ¹⁰. Далі Грушевський викриває «жалюгідне економічне становище українського населення Росії» як безпосередній наслідок «загальної системи збеглуздення, в яку переходить на практиці політика придушення українського національного життя», таврує насаджувану царським урядом в усій країні суспільну атмосферу всезагальної підозрілості щодо будь-яких проявів патріотичних почуттів до України як політично неблагонадійних у Російській імперії: носіям таких почуттів закривали «шлях до суспільної діяльності, вченої кар'єри, державної служби... Навіть саме вивчення історії України, якщо воно не спрямовувалося специфіками офіційного патріотизму, вважалося справою підозрілою» ¹¹. І все ж не лише у повному скасуванні урядових заборон щодо української мови й культури вбачає Грушевський шлях до розв'язання «українського питання», а й у добровільній відмові російської освіченої громадськості розглядати українців лише як службовий будівельний матеріал «для культури і громадськості великоросійської» ¹².

Отже, навіть з вищенаведених небагатьох цитат різних публіцистичних творів можна переконатися у справедливості даної С. Єфремовим характеристики публіцистичної діяльності Грушевського, неодмінними компонентами якої були «його незмінно критичне ставлення до дійсності при незмінно ж глибокій вірі у правоту української справи і впевненості у досягненні нею своїх корінних завдань» ¹³. Слід також відзначити й невідступну наполегливість, яку виявив Грушевський у популяризації «українського питання» друкованим словом, незважаючи на несприятливий для цього період нового посилення нагінки на українство після поразки демократичної революції 1905 — 1907 рр. Зрозуміла річ, що не міг Грушевський залишитися осторонь справи підготовки фундаментальної колективної праці, спеціально присвяченої характеристиці національних рухів у найбільших багатонаціональних імперіях Європи — Російській та Австро-Угорській. 1910 р. така праця під назвою «Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия, Россия, Германия» вийшла в світ у Петербурзі. Авторству Грушевського тут належало два ґрунтовних нариси, поіменованих однаково — «Украинцы» (окремо розповідалося про тих, хто жив «під Росією», і про тих, хто жив «під Австро-Угорщиною»). Йшлося знову про роз'яснення «українського питання» і шляхів його розв'язання (на цей раз з визначенням специфіки його проявів у двох різних імперіях).

Нове революційне піднесення, яке в Російській імперії розпочалося саме в цей час, висунуло «українське питання» на передній край політичного життя. Російські політичні партії зробили це питання предметом демагогічних спекуляцій у боротьбі за владу. Якщо праві політичні партії і громадські самодіяльні організації шовіністичного напрямку зарепетували про «сепаратизм» українства щодо Російської імперії, центристська опозиція

«його імператорської величності» — кадети вдалися до підступно-розважливих залякувань російського обивателя загрозою українського «партикуляризму» у «загальноросійському» культурному процесі, то країні ліві радикали в особі більшовицької фракції РСДРП раптом виявили посилений інтерес до «українського питання» і стали виставляти себе єдиними знавцями його успішного розв'язання, щирими вболівальниками за тяжку долю українського народу під колонізаторським гнітом російського царизму.

Отже, тогочасні виступи на українські теми у Державній думі, періодичній пресі, до яких вдавалися російські лідери: правих (чи то Родзянко, чи Савенко), кадетів (чи то Струве, чи П. Мілюков), більшовиків (чи то В. Ленін, чи Г. Петровський) в основному за своїм змістом не виходили за межі звичайної політичної риторики, позбавленої глибокого змісту і не обгрунтованої серйозними науковими викладками¹⁴. Професійнішими виявилися тогочасні публікації щодо «українського питання», з якими виступили в українській пресі («Рада», «Праця», «Літературно-науковий вісник», «Украинская жизнь» та ін.) українські політичні діячі різних суспільних переконань, зокрема, соціал-демократи — М. Порш, В. Садовський, помірковані ліберали — О. Лотоцький і Ф. Матушевський. А. М. Могилянський, котрий як через українську, так і російську періодичну пресу популяризував «українське питання» і щиро патріотичну позицію в ньому і котрого намагався перевернути на сторінках більшовицької преси ніхто інший, як В. Ленін, 1916 р. видав збірку своїх статей окремою брошурою під назвою «Украинская проблема»¹⁵.

Під час першої світової війни 1914 — 1918 рр. за активну публіцистично-наукову популяризацію «українського питання» взявся «Союз визволення України», який створили на підвладній Австро-Угорській імперії території українські політичні діячі, що емігрували з Російської імперії. Зусиллями «Союзу...» видано науково-популярні брошури (без позначення авторства): «Відомості про російську Україну». — Царгород, 1915; Дорошенко В. «Українство в Росії. Короткий нарис новішого українського руху». — Відень, 1916. «Українське питання» «Союз...» підніс до рівня міжнародного своїми науково-популярними виданнями 1915 — 1916 рр. з роз'ясненням цього питання різними мовами: німецькою — Грушевський М. «Українське питання в його історичному розвитку»; Рудницький С. «Україна. Край і нарід»; італійською — Рудницький С. «Україна і українці»; чеською — Божковський Г. «Україна і українська справа»; хорватською — Хома-Довскі В. «Україна і українці»; румунською — збірка «Царська Росія — гнобителка народів»; турецькою — збірка «Україна, Росія і Туреччина». Один з провідних діячів української соціал-демократії В. Левинський видав 1917 р. російською і українською мовами історико-публіцистичний нарис «Царська Росія і українське питання».

І нарешті, як приваблива заява на ґрунтовне роз'яснення «українського питання» перед усім світом був сприйнятий прогресивним освіченим людом Російської імперії буквально напередодні її падіння вихід у світ двох перших томів (із запланованого як чотиритомник) енциклопедичного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (СПб. — 1914 — 1916). Редакцію і авторський колектив разом склав невеликий, але тісний гурт однопідумців у науці і політиці, прихильників демократичного способу розв'язання «українського питання», світоців української і російської науки — Федір Вовк (Волков), Михайло Грушевський, Максим Ковалевський, Федір Корш, Агатангел Кримський, Михайло Туган-Барановський, Олексій Шахматов.

Вся вище схарактеризована у загальних рисах публікаторська діяльність навколо «українського питання», якою найактивніше протягом десяти років перед вибухом Української національно-демократичної революції займалася прогресивна громадськість (переважно — українська, частково — російська), викликала не тільки прагнення публічно заявити про природне право українського народу вільно жити і господарювати на своїй споконвічній землі, але мала на меті й захист від потоку брудних наклепів,

які безперервно виливали на українство його вороги з табору великоросійських шовіністів, що заповзятливо обстоювали непорушність «єдиной и неделимой». Вороги українства, що згуртовувалися у легальних або напівлегальних шовіністичних товариствах, для різних інсинуацій використовували пресу і навіть трибуну Державних дум. Апофеозом цієї безперервної антиукраїнської ідеологічної кампанії став вихід у світ у Києві в 1912 — 1913 рр. двох книг київського цензора С. Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» і «Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи» (друга книга була авторським скороченим популяризаторським викладом змісту першої).

З шаленою радістю зустріли великодержавники ці щоголевські опуси, які сам автор пишномовно проголосив зброєю «самооборони російської культури і державності від болячки українства»¹⁶. Шовіністична періодична преса всіх політичних напрямів і відтінків (від офіційно-монархічних «губернських ведомостей», друкованих як у російських, так і в українських губерніях, «Киевлянина» (тут правили бал відомі україножери Дмитро Піхно і Василь Шульгін) — органу київського «Союза русского народа» до правокадетської «Русской мысли», очоленої Петром Струве, який, відкинувши забрало демократа, не посоромився відкрити ідеологічну кампанію боротьби з українством «без всяких двусмысленностей и поблажек», мліла у захопленні і розчуленні. Вона називала щоголевські труди «енциклопедією українства», «енциклопедією українського питання з російської точки зору», «настільною книгою для будь-якого російського національно-політичного діяча»¹⁷.

Українська преса ж на конкретних фактах довела, що найкраще ті труди прислужилися поліції, яка, керуючись ними, організувала повальні обшуки у помешканнях установ, товариств, окремих осіб, так чи інакше причетних до процесу українського національного відродження і зафіксованих пильним київським цензором. Маючи на увазі цю охоронно-державну функцію, журнал «Украинская жизнь» назвав книгу С. Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма» «Голубой книгой»¹⁸ (натяк на голубі мундири служителів царського жандармського корпусу). Велику статтю про цю ж книгу в тому ж журналі опублікував С. Єфремов під красномовним заголовком «Благородный осведомитель» («Не людина, а ціле з дозволу сказати, інформаційне бюро уміщається в особі п. Щоголева»¹⁹).

Рецензент визначив книги Щоголева «найбільш брехливими і брудними з усього, що коли-небудь з'являлося російською мовою з українського питання», аргументовано довів «наукове невігластво» і «публіцистичну нечистоплотність» автора, що «може викликати лише глибоку огиду до цього поліцейського керівництва і енциклопедії україноїдства»²⁰.

«Українське питання» Щоголев трактував шовіністично традиційно як нібито вигадку зовнішніх і внутрішніх ворогів «великої Росії», зацікавлених у її розвалі. Наділене автором ярликами «мазепинства», «сепаратизма», «русофобії» українство постало перед читачами книг Щоголева як шпигунська агентура: то польська, то німецька. До того ж всілякими посиланнями на дані різних галузей науки і культури Щоголев намагався довести, що українців як таких ніколи не було й немає у природі, а є лише малоросійське плем'я як різновидність східної (російської) гілки слов'янства.

В наш час таке трактування «українського питання» у Російській імперії як науково неспроможне доценту розбив Михайло Демкович-Добрянський. Свої міркування на цю тему він підсумував так: «...Україна, Київська Русь, малоруське плем'я — це ніякий не народ, а частина Великої Росії. Ніщо не пошкодило старій (дожовтневій) російській демократії більше, як цей брехливий міф про єдність трьох Русей і про те, що українська проблема — вигадка, штучно створена чужими агентствами. Цей дурман засліпив російську демократію і зробив її нездібною бачити дійсність, зрозуміти сутність українського питання»²¹.

Завзятий популяризатор антиукраїнських міфів Щоголев уміло маскував своє перо фальсифікатора, вдаючись навіть до патетично патріотичних за формою і явно зловорожих українству за змістом сентенцій на зразок хоча б таких підступних рядків, що завершували його опус «Современное украинство...»: «Тобі, рідний красеню Києве, присвячуємо ми останню сторінку нашої праці... не проміняєш ти свого імені — Матері міст руських — на ім'я «Неньки» свідомого українства. В цьому буде нам порукою посталий сьогодні біля воріт твого магістрату монумент російського витязя Петра Аркадійовича Столипіна»²².

Щоправда, пророк із Щоголеза в даному разі виявився нікудишнім. Уже через чотири роки там же — у Києві маси свідомого українства і пам'ятник одному з їх гонителів демонтували, і утвердили українську державність, що разом з ліквідацією Російської імперії означало кінець «українського питання» як питання про історичну долю пригнобленого народу. Але після насильницького утвердження тут більшовицької диктатури, яка успадкувала від Російської імперії її колонізаторську і русифікаторську політику, «українське питання» знову піднялося на поверхню суспільно-політичного життя. Та есесерівські правителі у Москві і їхні клеврети в Україні при поганій грі робили гарні міні і запевняли (до речі, так само, як це робили захисники антинародного режиму Російської імперії), нібито «українське питання» є зловорожою вигадкою зарубіжних і внутрішніх ворогів Радянської України. Тих, хто наважувався його публічно порушувати усним чи друкованим словом, нещадно переслідували і розправлялися з ними набагато жорстокіше, ніж за часів панування царського самодержавства.

Навіть і в історичному аспекті, пов'язаному з часами існування Російської імперії, «українське питання» перестало бути предметом вивчення радянської історіографії. Комуністично-тоталітарний режим захищав своїх підданих від спокуси проведення порівняльного історичного аналізу і виявлення можливих аналогій та паралелей між минулим і сучасним. Та й за кордоном втратили інтерес до наукової розробки історичного аспекту «українського питання». На цю тему за весь період довоєнного існування Радянської України за кордоном видано лише брошуру А. Чигиріна «Украинский вопрос» (Париж, 1937) і монографію П. Феденка «Український рух у ХХ столітті» (Подебради, 1934; перевидано у Лондоні 1959 р.). Напевно, не без впливів міжнародної політичної кон'юнктури часів післявоєнної «холодної війни» з'явилися за рубежами Радянської України кілька докторських дисертацій з тематики історії «українського питання» в Російській імперії²³.

Та найгрунтовніша докторська дисертація, спеціально присвячена історії «українського питання» в Російській імперії початку ХХ ст., підготовлена і захищена Ольгою Андрієвською у Гарвардському університеті США 1991 р.²⁴ — в знаменний рік проголошення державної незалежності України. В перекладі з англійської мови на українську назва дисертації звучить так: «Політика національної ідентичності: українське питання в Росії 1904 — 1912 рр.» Розв'язання цього питання було в інтересах не тільки українців, а й «русских», бо, за слушно цитованими у дисертації словами видатного єврейського публіциста Володимира Жаботинського, самий «імідж Росії багато в чому залежить від позиції, яку займає 21-мільйонна енергійна українська нація» (с. 433).

Наріжним каменем свого дослідження дисертантка зробила аналіз політики, яку проводило царське самодержавство щодо України в останні роки свого існування. Тобто «українське питання» аналізується передусім з точки зору ставлення до нього правлячих урядових «верхів» та численних офіційних і добровільних захисників внутрішнього колонізаторського режиму, встановленого Російською імперією на терені підвладних їй українських земель. Російський царизм прагнув через свої силові структури (жандармський корпус, охранка, поліція), ідеологічні засоби (преса, церква), освітні установи (школи, гімназії, університети), громадські організації великодержавного спрямування убити назавжди національну самосвідомість ук-

раїнського народу, насадити в масах думку про етнічну тотожність українців з росіянами («русскими»), входження обох — «малоросів» і «великоросів» до єдиного «руського» народу на правах «молодшого» і «старшого» братів (пізніше правителі СРСР не тільки успадкували цю концепцію, а ще й гіпертрофічно трансформували її в офіційну ідеологічну концепцію єдиного «радянського народу»).

Хоча у заголовку дисертації О. Андрієвської і фігурують чітко позначені хронологічні рамки висвітлення теми: 1904 — 1912 рр., тобто період, який деякі публіцисти й історики пишномовно поіменували «конституційною ерою» в історії Російської імперії, насправді у першому розділі розглянута і вся передісторія «українського питання», породженого нагінками на національно-визвольні змагання українців у XIX ст. і офіційно проголошеного «неіснуючим» після «ганебної пам'яті» Емського указу 1876 р. Всезростаючий загальний інтерес освіченої громадськості Російської імперії до цього питання, його жваве публічне обговорення, що набирало найгостріших форм, О. Андрієвська пояснює також і тісним зв'язком «українського питання» з російським («руським»), одночасно обговорюваним щодо характеристики етнічності російського («руського») народу, його культурного самовизначення, ролі і місця у розвитку історичного процесу на всіх теренах, колонізованих «русскими». Зрештою, обидва питання не тільки не були прояснені науковцями і політиками початку XX ст. в Російській імперії, а ще більше заплутані різними підходами до розуміння поняття нації і національності та тлумаченнями самої сутності «руськості», першоправо на яку доводили як росіяни («руские»), так і українці (руські, русини).

«З одного боку, — знайомимося з влучним узагальнюючим спостереженням авторки, — «українська інтелігенція висунула наперед концепцію самостійності української нації, що ґрунтується на окремій мові і культурі. З другого боку, російські («руские». — В. С.) політичні лідери так само проголошували претензії вважати український народ своїм, силою утверджуючи концепцію єдиної і нероздільної «всеросійської» нації. Драматичні зміни в російсько-українській дебати внесла революція 1905 р.» (с. III). Періоду революційно-демократичних подій 1905 — 1907 рр. у дисертації відведено чільне місце, бо саме тоді, за переконанням авторки, яке взагалі є загальноновизнаним, в український національний рух втягнулися широкі маси народонаселення, і він політизувався. А до того розвивався «переважно як інтелігентський, ненадійний у своїх власних ультимативних вимогах і загально невідомий масам українського народу» (с. 422 — 423).

Найвищу точку українського національного відродження до 1917 р. О. Андрієвська вбачає у діяльності української парламентської громади першої і другої Державних дум Російської імперії, підтриманої селянськими депутатами з України, які «відкрито виразили свою національну визначеність... Для багатьох українців соціалістичної і ліберальної орієнтації — це було випробування більше за будь-яке ще, бо воно остаточно переконало їх у життєвості українського руху» (с. 424). До речі, цей аргументований великим конкретно-фактичним матеріалом висновок О. Андрієвської підтверджується і ґрунтовним змістом успішно захищеної 1995 р. у Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка кандидатської дисертації О. Коника «Діяльність селянських депутатів з України в I і II Державних думах».

Посилаючись на листування прем'єр-міністра царського уряду П. Столипіна з міністрами і генерал-губернаторами, О. Андрієвська вважає, що з погляду правлячих верхів основу «українського питання», вже визнаного ними з часів революції 1905 — 1907 рр. як такого, яке справді існує і вимагає певних заходів для його розв'язання, становила проблема україномовної освіти (с. 226). Проте після 1907 р., подолавши масовий революційний рух, царський уряд відмовлявся задовольнити наполегливі домагання українців навіть щодо надання можливості навчатися рідною мовою. Такому новому рішучому повороту російського царизму щодо «українського питання», як доводить О. Андрієвська (с. 396), сприяла тодішня позиція більшості «українофільських» інтелектуалів, які відмежувалися від

політичних течій українського національного руху, хоча зберігали симпатії до нього.

Більше того, дисертантка повідомляє про такі характерні факти виборчої кампанії до Державних дум Російської імперії, як те, що, наприклад, на Правобережній Україні багато національно свідомих українців, які свої українські симпатії тримали в секреті, були обрані завдяки підтримці «Союза русского народа» і церкви (с. 242). До такої поведінки поміркованих українців спонукав і агресивний «русифікаторський» рух російського («русского») націоналізму, який досяг кульмінації у 1908 р. з виникненням «Киевского клуба русских националистов» (ККРН). Спеціальному викриттю антиукраїнської діяльності останнього в дисертації О. Андрієвської відведене значне місце. І це цілком правомірно, оскільки організована ККРН публічна кампанія цькування української інтелігенції за «сепаратизм» і «мазепинство» викликала, з одного боку, радикалізацію настроїв учасників українського національного руху, а, з другого боку, утвердила огульно негативне ставлення до них більшості навіть загалом прогресивної російської інтелігенції. «Таким чином, протягом останніх двох десятиріч існування Російської імперії російсько-українські дебати еволюціонували до політичної конфронтації, яка 1917 р. посприяла дезінтеграції самої імперії» (с. IV). Та й після повалення царського самодержавства від розв'язання «українського питання» прямо залежала доля українсько-російських відносин, зокрема висунуті тоді вимоги політичної автономії України «викликали першу велику кризу влади Тимчасового уряду, яку повністю йому так і не вдалося подолати і з якої до кінця він так і не вибрався» (с. 421).

З історії громадської боротьби за розв'язання «українського питання» в Російській імперії О. Андрієвська якнай докладніше висвітлює події, пов'язані з розглядом у вищих урядових сферах справи про відміну заборони українського слова у друці і на сцені, контакти українства із загальнослов'янським рухом, використання «великорусскими» шовіністами неославізму проти українського національного руху, контакти діячів останнього з кадетами, тупівцями, сіоністами та ін. Широке використання мемуарних і епістолярних першоджерельних матеріалів дало змогу авторці увести у свою розповідь багато фактів з особистого життя історичних осіб — фактів, які так чи інакше впливали на розв'язання «українського питання». Зокрема, у дисертації згадано українське походження першої дружини графа С. Вітте, неукраїнське етнічне походження багатьох провідних членів РУП, дружні зв'язки Ф. Корша з князем Шаховським, Б. Кістяківського з П. Струве, приязне ставлення В. Жаботинського до С. Петлюри тощо (с. 24, 64, 79, 278, 378 — 379). Багато посилань на публікації періодичної преси (часописи «Киевская старина», «Рада», «Праця», «Наш голос», «Гасло», «Діло», «Хлібороб», «Україна», «Літературно-науковий вісник», «Украинская жизнь», «Новое время», «Революционная Россия», «Русь», «Освобождение», «Русские ведомости», «Русское богатство» та ін.). Грунтовною є й історіографічна база дисертації. Авторка максимально використала фактичний матеріал фахових історичних праць з теми, в тому числі й радянських (є посилання на багатотомну «Історію Української РСР» та деякі інші узагальнюючі праці, монографії В. Лейкіної-Свирської, В. Дякіна, А. Міллера, В. Шелохаєва, Г. Арутюнова, В. Борисенка, В. Кізченко, В. Попика та ін.).

Рідкісними у О. Андрієвської є архівні посилання, але вони досить вагомі змістом інформації, яку містять виявлені дисертанткою першоджерела. З останніх найбільше тих, що стосуються діяльності «просвіт» (с. 126, 143 — 144, 238). Це рукописи В. Грінченка «Просвіта у Києві», «Список «просвіт» на Київщині у 1917 р.», листування Київської «Просвіти» з «Комитетом чтений для служащих Юго-Западной железной дороги» (ЦНБ ім. В. Вернадського НАНУ, відділ рукописів). В архіві АН СРСР (нині Архів РАН — Москва) у фонді академіка Ф. Корша О. Андрієвська знайшла примірник «Статуту української громади в Москві». Цей документ допоміг дослідниці розкрити форми діяльності московського Українського клубу, що існував протягом 1908 — 1910 рр. (с. 131). Дисертація О. Андрієвської обнародувала

й кілька документів Центрального державного історичного архіву України у Києві. Напевно, найцікавішим з них є повний текст «Заявления Украинской демократической партии съезду земских и городских деятелей 6 июля 1905 г. и Учредительному собранию», вперше опублікований в англійському перекладі (с. 99 — 100). До речі, ще один оригінал викладу платформи Української демократичної партії знайшов у тому ж архівосховищі (але серед паперів іншого фонду) О. Федьков і використав його як у своїй кандидатській дисертації «Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905 — 1907 рр.», успішно захищеній у Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка, так і в упорядкованому ним збірнику, де той документ опубліковано в українському перекладі²⁵. О. Андрієвська вважає цей документ найбільш характерним щодо тогочасних вимог лідерів українського національного руху, які домагалися лише автономії України у майбутній федеративній Російській державі (с. 98 — 99).

Від усіх попередніх, на жаль, нечисленних, історичних праць розглядуваної нами тематики суттєво відрізняється колективна монографія «Українське питання» в Російській імперії. Кінець XIX — початок XX ст., підготовлена до друку в Інституті історії України НАН України (автори — В. М. Волковинський, В. І. Кізченко, О. О. Коник, Ю. П. Лавров, Т. І. Лазанська, О. В. Лисенко, Л. Г. Москвич, О. Ф. Овсієнко, В. Г. Сарбей, Н. А. Шип). У ній події розглядаються з 80 — 90-х років XIX ст. до 1917 р. Саме вона є беззаперечним свідченням того, що саме в умовах незалежної України стало можливим повернутися до всебічної наукової розробки «українського питання» в усіх його аспектах. Загальний і підвищений інтерес громадськості до історії України, насамперед до тих її сторінок, які замовчувалися в радянські часи, спонукав науковців Інституту історії України Національної Академії наук України до продовження ініціативи співробітників журналу «Украинская жизнь». Останні надали своїм сучасникам корисний матеріал для глибокого розуміння «українського питання» у період, коли воно ще не було розв'язане, хоч Російська імперія вже доживала останні роки. У трьох виданнях 1914 — 1917 рр. книжки «Украинский вопрос» зафіксоване тодішнє бачення фахівцями — українознавцями цієї актуальної теми у період початку XX ст., точніше — у переддень утвердження української державності.

Нині ж підготовлена до друку праця на ту ж тему дає її бачення фахівцями-істориками, що живуть і працюють у кінці XX ст., коли суспільство України знову почало розбудову Української державності. Порівняно з петлюрівським збірником наша колективна монографія менш заідеологізована, бо якщо для співробітників «Украинской жизни» чимало порушень ними у збірнику «Украинский вопрос» питань перебували тоді на вістрі політики, то у наш час це вже тільки історія. На відміну від наших попередників, ми вільніші у викритті колонізаторської політики російського царизму в Україні, її провідників; не оглядаючись довкола, можемо об'єктивніше з врахуванням усіх «за» і «проти», оцінювати хронологічно далекі від нас явища, події й особи.

Широкий доступ до архівних першоджерел (у тому числі до закритих у радянські часи архівних фондів з матеріалами щодо українського національного руху) дав змогу збагатити підготовлену до друку колективну монографію свіжою інформацією, яка ще не була у науковому обігу. Автори старанно опрацювали матеріали центральних архівів і книгосховищ Києва, Львова, Москви, Санкт-Петербурга, а також обласних архівів України. Знайдені документальні першоджерела послужили основою змісту нової фундаментальної праці, в якій стан «українського питання» у Російській імперії висвітлюється найповніше й найбагатогранніше. Ряд авторів уже підготовленої до друку цієї колективної монографії апробують основні положення змісту її розділів чи підрозділів, результати свого опрацювання найважливіших архівних знахідок окремими публікаціями на сторінках «Українського історичного журналу» 1996 р.

До того ж концепція праці апробована на двох всеукраїнських наукових конференціях з проблем історії національного руху в Україні до 1917 р. (1991 р. — Запоріжжя; 1992 р. — Миколаїв). Тут треба ще й зазначити, що не тільки розсекречення багатьох архівних фондів, але й відкриття доступу дослідникам до літератури радянських бібліотечних спецховів та до будь-яких зарубіжних видань з історії — і, головне, необмежена можливість всі віднайдені матеріали вводити у науковий обіг — все це створило максимально сприятливі умови для написання даної праці, про яку й мріяти не можна було ще який-небудь десяток років тому. А нині, якщо вдасться її надрукувати масовим тиражем, читачі одержать найгрунтовнішу працю про «українське питання» в Російській імперії кінця XIX — початку XX ст. (до 1917 р.), хоча у деяких параграфах (підрозділах) зроблені необхідні екскурси і у віддаленіші часи.

Колектив авторів спільними творчими зусиллями здійснив всебічний структурний аналіз різних сторін стану і розвитку «українського питання» в Російській імперії досліджуваного періоду. Насамперед перед читачами постане заснована на беззаперечних документальних даних картина України кінця XIX — початку XX ст. під владою Російської імперії. Читачі дізнаються про національний і соціальний склад народонаселення України в цілому, про становлення і консолідацію української нації — зокрема, про насаджуване російським царизмом виразно антиукраїнське спрямування всієї системи освіти і цензурної політики в Україні.

Правда, позбавити український народ його національного «я» не вдалося ні російським царям до 1917 р., ні їхнім комуністично-тоталітарним спадкоємцям протягом ще понад семидесятирічного періоду панування над українським народом. Ще за життя й правління останнього російського царя Миколи II один з його ревних високопоставлених вірнопідданих — академік Російської академії наук Соболевський змушений був із жалем констатувати: «малоруссы держатся за свой язык и свои бытовые особенности», «столетия близкого соседства малороссов с великороссами не превратило их в великороссов».

Авторитетне визнання російського вченого-великодержавника перенесли з цілком правомірним почуттям повного задоволення на сторінки петлюрівського збірника «Украинский вопрос» 1914 — 1917 рр. його упорядники, додавши й свій власний дуже суттєвий розгорнутий коментар такого змісту: «Необхідно врахувати всю силу натиску державного ладу, насиченого великоруським національним елементом, все об'єднавче значення таких установлень, як школа, церква, суд, місцева адміністрація в усіх її найменших розгалуженнях — нарешті, загальна військова повинність, з тенденцією до пересувань новобранців подалі від батьківщини, треба зважити вплив всіх інших складових російської культури, — якими є література, мистецтво, преса, торгівля, промисловість, залізниці, — щоб оцінити, врешті-решт, всю величезну важливість засвідченої академіком Соболевським безуспішності всіх цих впливів»²⁵.

Російським великодержавно-шовіністичним асимільаторам і колонізаторам протистояла національно самосвідома українська інтелігенція. Відбувся процес громадської консолідації національно свідомого українства у перші десятиріччя XX ст., який дуже стимулювала демократична революція 1905 — 1907 рр., викликавши до життя масову українську пресу, різноманітні самодіяльні культурно-освітні організації, поживавши боротьбу прогресивної інтелігенції (у тому числі й студентства) за «українізацію» освіти, активізувавши діяльність українських політичних партій, навіть примусивши обговорювати «українське питання» на засіданнях новонародженого парламенту Російської імперії — Державної думи. І все ж розв'язати його не вдалося, оскільки ворожий українству політичний табір ще зберіг тоді свої захисні і наступальні сили.

Аналізу стану цього табору присвячено окремий завершальний розділ монографії. Тут фактично вперше в такому концентрованому вигляді показано взаємопов'язану систему антиукраїнської політики, в якій пліч-о-пліч

єдиним фронтом виступали спеціальні репресивні органи царського державного апарату, цензурні служби, великодержавна російська преса, різного роду громадські реакційні організації та й усі російські політичні партії, жодна з яких не наважувалася радикально розв'язати «українське питання» наданням українському народові права і волі самому піклуватися про свою долю загалом і про своє державне влаштування зокрема. Неоднозначним виявилось ставлення до «українського питання» з боку церкви — однієї з найвпливовіших інституцій тодішнього духовного життя суспільства. Але ж так чи інакше церковні душпастирі втягувалися добровільно або примусово в поточне політичне життя, а отже, поповнювали лави як ворогів, так і друзів українства.

З лав російської інтелігенції лунали голоси на користь «української справи», за справедливе розв'язання «українського питання». І ми не були б до кінця об'єктивними, якби обійшли згадкою і цих доброзичливих та мужніх людей з братнього російського народу. Вважаємо цілком логічним, що видання монографії завершуватиме підрозділ (параграф), присвячений спеціально їм, розкриттю їх внеску у розв'язання «українського питання». «Бо навчав Олександр Герцен, — нагадує наш сучасник, українсько-британський історик Михайло Демкович-Добрянський, — що нічого не зрозуміє з Росії той, хто не хоче знати, що є дві Росії. Є Росія Муравйових, які вішали, і Росія Муравйових, яких вішали (царський генерал Михайло Муравйов, що за криваве придушення польського повстання заслужив собі епітет «віщатель», і Сергій Муравйов, декабрист, якого Микола I наказав повісити)»²⁶.

І, нарешті, дозволимо висловити пораду майбутнім читачам поки що лише підготовленої до друку нашої колективної монографії: ознайомитися ще з одною книгою близької тематики. Йдеться про видані 1994 р. «Нариси з історії українського національного руху». Їх також підготував колектив авторів під егідою Інституту історії України НАНУ. Своїм змістом обидві монографії взаємопов'язані, першу продовжує друга. Отже, коли вийде у світ і друга монографія, про яку ми розповіли вище, читачі матимуть змогу найповніше осягнути сенс «українського питання» в Російській імперії — «тюрмі народів», як її першим назвав найвидатніший історик України — академік М. Грушевський²⁸.

¹ Л е н і н В. І. Як поєднують прислужництво реакції з грою в демократію? // Твори (4-е вид.) — Т. 21. — С. 230; Л е н і н В. І. Соціалізм і війна (ставлення РСДРП до війни) // Там же. — С. 267; Л е н і н В. І. Про сепаратний мир // Твори. — Т. 23. — С. 109.

² В и н н и ч е н к о В. Відродження нації. — Київ — Відень. — 1920. — Частина I (Репринтне відтворення. — К., 1990). — С. 72.

³ Д р а г о м а н о в М. Пропавший час. Українці під Московським царством (1654 — 1876). — К., 1992. — 48 с.

⁴ Г р у ш е в с ь к и й М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 42; «Фактів, якими царі ламали свої зобов'язання супроти українського народу, з 1656 до заборони української мови в XIX сторіччі, на волівій шкурі не списав би», — зауважує сучасний українсько-британський історик Михайло Демкович-Добрянський, а далі це своє емоційно-обурливе висловлювання підсумовує строго розважливим висновком: «Російська імперія крок за кроком ліквідувала всі форми, навіть найскромніші, українського самоврядування. Імперія виявилась нездбною до будь-якого компромісу з Україною, яка добровільно прийняла протекторат царя в Переяславі» // Д е м к о в и ч - Д о б р я н с ь к и й М. Україна і Росія. Історичні нариси на теми російського імперіалізму. — Львів — Краків — Париж, 1993. — С. 76, 78).

⁵ Е ф р е м о в С. На страже національного достоїнства. К характеристике публицистической деятельности проф. М. С. Грушевского // Украинская жизнь. — 1916. — № 12. — С. 52.

⁶ Д о р о ш е н к о Д. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки // Україна. — 1907. — № 12. — С. 34.

⁷⁻⁸ Д и в: Г р у ш е в с к и й М. Единство или распадение России? — СПб., 1907. — С. 7, 12.

⁹ Г р у ш е в с к и й М. Украинство в России, его запросы и нужды. — СПб. — 1906. — С. V, III.

¹⁰ Г р у ш е в с к и й М. Украинский вопрос. — СПб., 1907. — С. 4. Ще раніше публічно відзначав першорядне місце Наддніпрянщини у вирішенні «українського питання» видатний учений-філолог та історик Павло Житецький. Говорячи «про справу народно-національну», чи «живемо ми на світі, чи ні», і закликаючи колег «прослідити почуття національне в найдрібніших його проявах», він категорично стверджував: «тут, в російській державі, вузол

українського питання. Як ми розв'яжемо його тут, тоді тільки можемо сказати, що ми викинули ту хату, котру почали будувати діди наші і так, і не добудувавши, передали її нам» (Життєвий П. З історії Київської української громади. Промова на Шевченкових роковинах // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — 1913. — № 4. — С. 189).

¹¹ Грушевський М. Украинский вопрос. — С. 24, 13 — 14. Знаменно, що вже в матеріалах слідства у справі першої української політичної антиімперської і антикріпосницької організації — Кирило-Мефодіївського товариства (1846 — 1847 рр.) — знаходимо пряму вказівку царським урядовцям в Україні звертати увагу «на тех, которые особенно занимаются малороссийскими древностями, историею и литературою» (Кирило-Мефодіївське товариство. У трьох томах. — К., 1990. — Т. 1. — С. 77).

¹² Грушевський М. Украинский вопрос. — С. 32.

¹³ Ефремов С. На страже национального достоинства... — С. 60.

¹⁴ Сучасні дослідники з української діаспори Юрій Борис і Ольга Андрієвська переконані, що фактично перше у житті В. Леніна його зосередження у 1912 — 1913 рр. над вивченням національного питання пов'язане з неприйнятною для нього ідеєю національно-культурної автономії, що увійшла до саме тоді обнародованої програми австрійської соціал-демократії, підтриманої російськими меншовиками. Уже самий аналіз тогочасних Ленінових конспектів друкованих джерел з історії українського національного руху та його переслідувань російським урядом, на думку О. Андрієвської, доводить, що лідер більшовиків на той час справді був не дуже обізнаним у цих проблемах (Andrijevsky O. The politics of national identity. The Ukrainian question in Russia, 1904 — 1912. — Harvard University. — Cambridge, Massachusetts. — 1991. — [Printed in 1994]. — PP. 394 — 395).

¹⁵ Курас Г. М., Сарбей В. Г. Михайло Могиланський: «Ніколи в житті я не був націоналістом...» // Вісник АН УРСР. — 1990. — № 4. — С. 56 — 61.

¹⁶ Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. — К., 1913. — 155.

¹⁷ Там же (Див. текст на обкладинці книги).

¹⁸ Литературная летопись // Украинская жизнь. — 1913. — № 2. — С. 113.

¹⁹ Ефремов С. Благородный осведомитель // Украинская жизнь. — 1913. — № 2. — С. 88.

²⁰ Там же. — С. 93. До речі, тотожні критичні зауваження щодо книги Щоголева «Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма» зробив у своєму конспекті В. Ленін: «Zitatensack (нім. — «мішок цитат» — В. С.) сыщика! ... Неужда... Систематический сыщичский обзор истории и современного движения украинского. Черносотенец бешеный: ругает украинцев гнусными словами... Масса имен с прямой целью доноса...» (Ленинский сборник. — М., 1937. — Т. 30. — С. 10). Тут же на с. 11 свідчення Леніна про його ознайомлення з антищоголевською статтею О. Ефремова в «Украинской жизни» — 1912. — № 2. Отже, процитовані нами Ленінові оцінки книги Щоголева виникли не без впливу прочитаного у статті С. Ефремова.

²¹ Демкович-Добрянський М. Україна і Росія... — С. 54.

²² Щеголев С. Современное украинство... С. 156. У даному разі автор не дарма з таким невідомим величанням згадав вбитого терористом у Києві 1911 р. П. Столипіна. Адже цей прем'єр-міністр царського уряду залишив по собі пам'ять як найнепримиренніший гонитель українства. Виданий ним 1910 р. урядовий циркуляр з національного питання зачислив українців до розряду «іногородців» разом з усіма іншими «нерусскими» народами, підлеглими Російській імперії.

²³ Voskobiynuk Michail. The Nationalities Question in Russia in 1905 — 7. A Study in the Origin of Origin of Modern Nationalism, with Special Reverence to the Ukrainians. Ph. D. dissertation University of Pennsylvania, 1972; Ivancevich Antonio Mario. The Ukrainian National Movement and Russification. Ph. D. dissertation North-western University, 1976; Boshyk George. The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia, 1900 — 1917: With Special Reverence to Social-Democracy. D. Phil. dissertation. University of Oxford, 1981.

²⁴ Andrijevsky Olga. The Politics of National Identity: The Ukrainian Question in Russia, 1904 — 1912. Ph. D. dissertation, Harvard University. — Cambridge, Massachusetts, 1991.

Видрукований 1994 р. з мікрофільму оригіналу дисертації примірник її 1995 р. привіз із закордонного відраження старший науковий співробітник Інституту історії України Національної Академії наук України кандидат історичних наук С. О. Скецький і надав для ознайомлення своїм колегам з відділу історії України XIX — початку XX ст., за що вони (і в тому числі автор цих рядків) висловлюють йому щирю подяку.

²⁵ Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку XX ст. — Упорядник, автор передмови і приміток О. Федьков. — Тернопіль. — 1991. — С. 54 — 55.

²⁶ Украинский вопрос. Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь». — М., 1917. — Изд. 3-е. — С. 149.

²⁷ Демкович-Добрянський М. Україна і Росія... — С. 10.

²⁸ Див. Грушевський М. Единство или распадение России? — С. 7, 12.